مکتب

۱۹۱۳ نچی سنه ۱۳۳۱ نچی سنه ذوالقعده ۲۸ اوکتابر ۱۵

۱۱ نچی صان. ایکی آطنه‌ده بر چغا طورغان تعلیم وتربیه ژورنالی. ۱ نچی یل.

مشهور ره‌ك مدرسه‌لر بز حالندن.

قزانده «مدرسهٔ محمدیه» نڭ ابتدائیه قسمی‌نڭ پروغراممسی.

„مدرسهٔ محمدیه"نڭ مفصل پروغرامی باصیلا. بونده „مدرسهٔ محمدیه‌نڭ ابتدائیه، ثانویه هم عالیه اسمنده اوچ قسمدن عبارت ایدیکی ئه‌یتلگان، هر بر قسمنڭ نی قدر معلومات بیروویده اجمالا سویله‌نگان، مدرسه‌گه قبول اولنو شرطلاری، مدرسه‌نڭ نظاملاری تورلگان. صوڭنده هر بر صنفنڭ مکمل پروغراممسی یازلغان. مدرسهٔ محمدیه تاتار مدرسه‌لری آراسنده برنچی اورون طوتا طورغان مدرسه‌لردن صانالغانغه آنڭ پروغرامی حقنده بر نیچه سوز ئه‌یتو تیوش طابلدی. مدرسهٔ محمدیه اداره‌سی اوزینڭ باصلوب یاتمقده بولغان پروغرامنده ابتدائیه قسمی حقنده اوشبو سوزلرنی یازا: „ابتدائیه — آلتی سنه‌لك تحصیلدن عبارت؛ فقط ابتدائی ایله دنیاغه چغارغه یا که حکومت مکتبلرینه کروب روسچه اوقورغه تله‌گان کشیلر یتشدرر. ابتدائیه‌نی تمام قیلوچی تیوشلی بولغان احکام شرعنی بلوب عمل ایده‌رلك، درست قرآن اوقورلق، بر آز عربچه وفارسیچه آڭلارلق، آنا تلمز تورکیچه هر بر مقصودینی یازوب آڭلاتورلق، تاریخ، جغرافیه، مبادیء علم اشیا وخصوصا حسابدن شاقتای خبردار، ابتدائی درجه‌سنده روسچه‌ده اوقوغان بولادر".

بونده کیترلگان سوزلرگه مکتبنڭ پروغرامی موافقمی؟ سؤالینه، „موافق" دیوب جواب بیررگه تیوش. اما شوشی پلان هم پروغرام اوزی تاتار ابتدائی مکتبلرینه موافقمی؟ سؤالینه کیلسه‌ك، پلانی موافق، پروغرامی موافق توگل جوابن بیرورگه طوغری کیله.

یته‌رلك درجه‌ده مادی هم معنوی قوّت بولغانده آلتی یللق پلان بله یاصالغان ابتدائی مکتبلر شیکسز دورت یللق مکتبلردن فائده‌لیره‌ق وآلارغه قاراغانده بو مکتبنڭ کوبره‌ك معلومات بیرووی ممکن. تیك بو پلان تاتارلارده تا-

رالور دیوب اویلاو هیچ ممکن توگل؛ بلکه بعض زور مکتبلرگنه قبول ایتسه‌لر ایته‌رلر؛ اما آول مکتبلرنده آول بالاسن آلتی قش بوینچه مکتبده طوتو فایده، دورت یلن تأمین ایتسه‌گده بیك رحمت. آلتی یللق پلان بیك یاخشی بولسه‌ده، بو کونده بز دورت یللقلار بله قناعتلەنورگه تیوش.

مدرسهٔ محمدیه ابتدائیه قسمینك پروغرامی تاتار ابتدائی مکتبلرینه موافق توگل، چونکه بونده کیره‌که‌مس نرسه‌لر بولدیغی کبی یتشمه‌گان یرلریده یوق توگل.

ابتدائیه قسمینك بر هفته‌لك درسلر جدولندن آلنغان اوشبو صفرلرغه قاراگز: مدرسه‌نك ابتدائی قسمینك آلتی صنفنده آطنه‌سینه ١٥٢ ساعت درس بولا؛ شونك ٤١ ساعتی یاکه بوتون درسنك ٢٧ پروسینتی دینی درس! قرآن — ١٨ ساعت، ضروریات دینیه — ١٢، تاریخ مقدس — ٦، حفظ — ٥؛ تاتار تلینه — ٣٩ ساعت یاکه بوتون درسنك ٢٥،٧ پروسینتی تعیین ایتلگان (قرائت تورکیه — ٢٠، قواعد تورکیه — ٤، املا — ١٠، انشا — ٥)؛ حسابقه — ٢٢ ساعت، یاکه ١٤،٥ پروسینت (حساب — ١٨، اسچوط — ٤)؛ روسچه‌غه ٢١ ساعت، یاکه ١٣،٨ پروسینت؛ عربچه‌گه ٦ ساعت — ٤ پروسینت؛ فارسیچه‌غه ٣ ساعت — ٢ پروسینت؛ جغرافیه‌گه ٢ ساعت؛ ١٥٢ ساعتدن باری ٢ ساعت! یاکه ١،٣ پروسینت؛ تاریخ هم علم اشیا درسلریده شولوق حالده.

بوندن آڭلاشیلا، که مکتب ایڭ کوب اعتبارن دینی درسلرگه صرف اینه: بوتون درسلرنك چیریگندن آرتغی - دینی درسلر. بالالاریبز آلتی یلنك برده اوچ چیرك یلن باری دینی درسلر اوستنده‌گنه اوزدرالار! بو آرتغراق توگلمی؟ شیکسز آرتق. شاکردلرنی، مدرسهٔ محمدیه‌نك اوز پروغرامنده ئه‌یتمشلی، «احکام شرعنی بلوب عمل ایتارلك، درست قرآن اوقورلق» درجه‌گه کیترو اوچون آطنه‌سینه ٤٠ ساعت توگل، بلکه ٢٠ ساعتده کامل یته‌در.

ابتدائیه‌ده بیرلگان دینی معلوماتدن اوشبو اورنلارغه اعتبار ایته‌رگه تیوش: ١) ١٣ یاشلك بالالارغه نکاح طلاق مسئله‌لرن اوقتو قطعیا ایرته؛ ٢) ابتدائی مکتبده پیغمبرلرنك آتا - آنالارن، نیچه یل دنیاده طورغانلقلارن یادلاتو - عمر ضایع ایتوگنه‌در؛ بونك نه عقلغه، نه‌ده حسکه اصلا فایده‌سی یوق.

ساعت صاننده قاراغانده آنا تلی ایکنچی اورنده طورا (٢٥،٧ پروسینت). مدرسهٔ محمدیه‌نك ابتدائیه‌سنده آنا تلینك قویلشی - پروغرامنك ایڭ ضعیف اورنلارندن. بز بونده اوشبو اورنلارنی کورسه‌تو ایله قناعتلەندك: ابتدائی ایکنچی صنف شاکردلرینه یل آخرنده انشا درسلرنده بره‌ر قطعه‌نی بر مرتبه‌گنه سویله‌ب آڭلاتقاچ، شاکردلردن اوز سوزلری ایله یازدریلور، دی. بر یل صوڭ شولوق بالالارغه، شولوق درسلردن مونه نرسه اوقوتالار: «بوش اورنلارغه مناسب فعل یاکه اسملر یازدریلور» مثلا، کتابده «ابراهیم مکتبدن...» دیب یازغان ایکان، شونده‌غی نقطه‌لر اورنینه «قایتدی» دیب یازارغه اویره‌ته‌لر؛ بونك قایسی ینگلره‌ك؟ شول قویلمی قالغان بر سوزنیمی، یوق ایسه بر ایشتو بله بوتون قطعه‌نی یازومی؟

شولوق شا کردلرگه دخی بر یلدن صوڭ شولوق درسلردن نرسه اوقوتالار؟ — «یازلغان سوزلرنڭ ضدلرن (کیرولرن) طابتروب یازدرالور» —، یعنی «مینم قلمم یاکا. سینڭ بوقچه‌ڭ . . . . .» درس کتابنده یازغان ایکان، شونده‌غی نقطه‌لر اورنینه «ایسکی» سوزن یازدرماقچی بولالار. بوندن ایکی یـل ئالك اوطزار، قرغار سوز تابوب، اوسته‌وینه جمله‌لرنده اوزی توزگان بالالارغه حاضرله‌ب بیرلـگان جمله‌نی بر سوز بله طوترتوده «ملـکه‌له‌ندره‌لر».

«مکتب» ژورنالینڭ دائمی یازوچیلارندن برسی آڭلاتمی طوروب، بز بوندی ترتیبسزلـکنڭ سببن بلمه‌دك. اول ذاتنڭ ئه‌یتووی بوینچه، اش بولای بولورغه کیره‌ك: «مدرسۀ محمدیه» اداره‌سی ابتدائی قسمنڭ‌گی آنا تلی پروغرامن اوزینڭ ۳۰ یللق تجربه‌سینه بنا قیلوب یاصاماغان، بلـکه چیتدن آلغان؛ بو پروغرام روسلار طرفندن اینارودیسلر اوچون ترتیب ایتلـگان کتابلاردن آلنغان. اش بولای ایکان، بزنڭ تعجبلریبزگه جواب تابلا؛ بو اصولنی چیت تل اویره‌ته طوغان هر بر کتابده دیورلك تابو ممکن؛ جمله‌ده یازلوب بتمه‌گان سوزلر یازدروب، سوزلرنڭ ضدلرن یـازدروب تـاتـار بـالاسینڭ روسچه بلـگان سوزلرن کوبه‌یتو مه‌کن. لکن تاتارچه اویره‌تکانده بو اصولنڭ هیچ فایده‌سی یوق.

حساب درسلری حقنده ئه‌یته‌سی سوز شول بونده‌غی معلوماتنی آلتی یلده توگل، بلـکه دورت یلده بیروب بترو مه‌کن.

روسچه درسلر Некрасовъ هم Михеевъ کتابلاری بوینچه اوقوتولا ایمش. Михеевъ کتابی تاتار بالالارن روسچه اوقوتور اوچون بیك یاخشی کتاب؛ آنڭ اصولی - بیك یاخشی اصول، اما تاتار بالالارن تاتارچه اوقوتقانده بو اصولنڭ اصلا اهمیتی یوق ایدیکن „مدرسۀ محمدیه“ هیئت اداره‌سینڭ خاطرینه دخی بر مرتبه توشره‌م.

بوندن صوڭ کیترلـگان درسلر حقنده بز مدرسۀ محمدیه اداره‌سینه قاراغانده بتونله‌ی باشقه فکرده‌بز: ابتدائی مکتبلرنڭ آلتی یللقلارنده‌ده عرب تلی هم فارسیچه‌نڭ اصلا کیره‌کی یوق! „بر آز عربچه هم فارسیچه آڭلاوغه قاراغانده بو تللر بله بالانڭ عقلی بتونله‌ی چوالماوی دخیده یاخشیراقدر. ابتدائیه‌نی بتروب دنیاغه چغوچیلاریبز اول تللر بله اصلا فائده‌له‌نه آلمیلر؛ آلارغه آنڭ اصلا کیره‌گی بولمی؛ بو تللر آلار اوچون کیره‌کمه‌گان بر یوك. جغرافیه، علم اشیا درسلری بو مکتبده افراط آز. دنیاغه چغوچی بالاغه تیره یاغی بله تانشمیچه عمر سورووی مه‌کن توگل؛ بو معلوماتنی ایسه جغرافیه بله علم اشیا درسلری بیره‌در. „دنیاغه چغوچی لارنی“ حاضرله‌وچی مکتب بو درسلرگه هیچده اعتبار ایتمه‌گان. ابتدائیه‌نی بترگان بالاغه علم اشیا کبی فن‌گه قاراغانده عرب تلی اوچ مرتبه مهمره‌ك کورنگان (ساعت صانی بوینچه). بونڭ سببن بز آڭلامادق، بلـکه مدرسه اداره‌سی اوزی بو حقده بره‌ر ایضاحات بیرر.

جغرافیه‌نڭ پروغرامی مـکمل یازلغان. جغرافیه معلمینه کیگاشم شول — اوّلـگی

درسلرده بالالار بله سویلەشكانده سوز یرنڭ اچینەده كیتمەسون، طشینەده (كواكب، سیاره، یولداشلاری...) چقماسون، بلكه یر اوستنده یورسون ایدی. كواكب سیاره، قویاش طوتیلو، آی طوتیلو حقنده یلنڭ آخرندەراق سویلەرگه كیرەك. جغرافیه درسلرینه شیكسز آز وقت تعیین ایتلگان؛ پروغرامده كورسەتلگان معلوماتنی آطنەسینه برەرگنه ساعتدن بر یل اچنده شاكردلرگه بیروب بترو — جغرافیه معلمینه بایتاق آور مسئله بولاچق.

ایكنچی یلنی (آلتنچی اوقو یلنده) روسیه جغرافیەسی اوقولا ایمش؛ بوڭاده وقت آز قویلغان. علم اشیا درسلرینەده وقت آز: بو فن صوڭغی ایكی صنفدەغنه اوقولوب آطنەسینه باری برەر ساعتكنه. ایكنچی یلنی علم اشیا پروغرامنده „یير توگەرەگی، ییرنڭ شكلی، حركتی، ئەیلەنووی، جلیلق، یر یوزندەگی خلقنڭ مقداری، قوری وصو، كوك، قویاش، آی، یولدزلار..." دیوب اوقیبز. اوتكان یل جغرافیه درسلرنده بر مرتبه اوقولوب كیتكان بو نرسەلرنی دخی بر مرتبه اوقوتودەنی فایده بار ایدیكن آڭلامادق.

اوزون سوزنڭ قصقەسی — بو پروغرام بایتاق اصلاحلارغه محتاج.

„ثانویه" قسمی‌نڭ پروغرامی حقنده یازونی كیلەچك صانغه قالدروب ابتدائیه قسمی حقنده شونڭ ایله سوزمنی بترەم.

عین. فی.

مكتبلر اوچون عمومی پروغرام كیرەك!

حاضرگی كونده ایڭ كوب سویلەنورگه تیوشلی بر مسئله بولسه، شبهه یوق، اول مسئله ابتدائی مكتبلر بزنی اصلاح مسئلەسیدر. اصول جدیده مكتبلرندەگی ایسكی آغش، ملی معیشتبزگه ەمده زمانەنڭ حالینه موافق بولماغانلقدن بو مكتبلرنڭ یاخشی بر نتیجه بیره آلولارینه اوشانودە اوڭغایسزراقدر.

ایڭ آلده طوتیلورغه تیوش بولغان آنا تلی‌نڭ، بو مكتبده بتونلەی بولماوی، بوتون دنیا تربیه علماسینڭ فكرینه خلاف اولارق، ذهننی آچوب آڭنی كیڭایتو؛ طوغری اویلی آلو قوەسی‌نیگزن صالناچق ٨ — ٩ یاشلردەگی — بالانڭ باشینه روحسز ومعناسز نەرسەلر طوترلووی؛ بالانی حفظ ماشیناسی یاصاب قالدرولر نه قدر گناه بولسه، خلقنڭ آندی مكتبلرگه امیدسزرەك كوز ایله قاراوینڭ شول مرتبەده حقلی هم طبیعی ایكاننده شك، شبهه یوقدر.

ملت، ملیت‌نڭ نەرسه ایكانن‌دە آڭلاماغان وآنڭ اجتماعی طورمشده حاضر وكیلەچك‌دەنیندی اورن طوتووینه وطوتا آلو كیرەكلگینه باشی‌یتمەگان معلملردن بو اصولنی‌یاقلاوچیلر بلكه بولور، اما كوب معلملر، شبهه ایتمیم، آڭلی خلق ایله برگه بو مكتبلرنڭ حاضرگی‌حالندن اصلا راضی توگللر. مكتبده معلم اسمن طاغوب اشلەسەلرده، اوزلرن اورمه كوچ اویاسنڭ، مقصد بیلگیلەنمەگان بر یولده كورەلر. بو گروه معلملرنڭ باشی قشنڭ بویینه مكتبنڭ روحسزلغندن،

بورچيله هم آزمى كوبمى اصلاح چاره‌لرن ازله‌و، ايله اوته‌در. اول كوب كشى باشنده بولغان كوب تورلى فكرلر، مع التأسف، ميدانغه چقمى، يا اوز آرا سويله‌شوب اوزاده بته، ياكه فايده بولسه شونده برگنه مقاله صورتنده مطبوعاتقه چقوب اعتبارسز يوغالا. اونكان سنه «شورا» ژورنالى شول حقده بر قدر سؤاللر عرض ايتوب، جوابلرده جيغان ايدى. لكن «شورا» شول جوابلردن عموملا-شقان، بر فكر، ازله‌ديمى، طابديمى — هيچ خبر، طاوش، طن يوق، سونديده قالدى. حالبو، كه مسئله شول قدر وقتلى وجدى، كه، معلملرنك آبدراش وآداشولرى طورغان صاين آرتا، مكتب اشى طورغان صاين چووالغاندن چووالا بارا. شول آداشو وشول چووالودن چروب چقا آلماغاچ، آبدراغاندن بولورغه كيره‌ك، معلملر بزدن بر افندى «سيبيريا» غزيته‌سنده فيليه‌تونلار يازوب، تاتارنك ملى مكتبلرن قروب، سبروب توگه‌رگه، تش طرناق ايله روسكو-تاتارسكى اشقولالارغه يابشورغه دعوت ايتدى. معتبر «مكتب» ژورنالنده فؤاد افندى‌ده آنارغه تيوشلى جوابلارنى بيردى. ميكافالسه: مين اول فيليه‌تون ايه‌سن معذور طانيم. اول تمام آداشقان وچووالچقلاردن آرالانوب چقارغه باشى قاتقان بولورغه كيره‌ك. اما فؤاد افندى‌نك سوز آراسنده‌غنه بولسه‌ده شوندى زور مسئله‌لرده مطبوعاتبزنك اچدن طنوءينه اوفكه عرض ايتووى غايت حقلى هم اورنليدر. . . .

اوطز قرق قدر ملى وقتلى نشرياتى بار بر ملتنك، اوطز قرق قدر مطبعه وملى كتبخانه‌لرغه مالك بر قومنك شوندى برنچى قاراوده اوق كوزگه تورتلوب طورغان مكتب مسئله‌سنده تيك ياطوون اويليسكده خيران قالاسك. بز بيت حاضر خيال قلانلردن قوتلوب ايندى بالفعل اشلى طورغان بر ملت توگلمى؟ اگرده بولسه‌ق، بوتون ملى اشلر بزنك نيگز له‌نه طورغان اورنى شول ملى مكتبلر بزله باصا ! تاتارلغبز ايله ماقتانورغه، تاتار بز ديب چنلاب آياقغه باصارغه وقت يتدى توگلمى؟ يتسه، آياق باصا طورغان اورنبزده شولوق ملى مكتبلر بز بولاچق توگلمى؟ بر ملت آياقلانا آلسه، بارى ملى مكتبلرى ايله‌گنه آياقلانا آلووى تاريخ بله‌ن اثبات ايتلگان وهر قايوبزغه معلوم بر حقيقت بيت. بهس: ملى مكتبلربزنى اصلاح وتره‌كلى ايتو مسئله‌سى ايك آلده‌غى مسئله بولمق اوزره شول حقده سويله‌شورگه وچنلاب مذاكره ايته‌رگه باربزنكده ايك برنچى وظيفه‌سى ديب بلهم. شول طوغريده اشله‌ر اوچون ميدانغه آطلغان «مكتب» ژورنالن بر معلم صفتى ايله تبريك ايتمى حال يوق. وقتى شوندى؛ وقتى: كوشكوله‌نوب، بورغالانوب. صرغالانوب اشلى طورغان وقت توگل. وقت: مسئله‌گه جدى قاراو، جدى طوتونو، جدى اشله‌و وقتى.

اوز بزنك محكوم بر ملت بولووبزنى اونوطميچه، حكومتنكده آز بر وقتدن بزنك مكتبلرگه كوز صالا باشلايه‌چاغن ايسكه آلسه‌ق، نيچك ممكن شولاى مكتبلربزنى عموميراق بر آغشقه صالوب قالورغه آشغو كيره‌كلگى اوز اوزندن آكلاشيلا. مونك اوچون‌ده وقت اونكارماسدن عامه قبول ايته‌رلك

وحکومت آلدنده قولغه طوتوب طاپانوب طورولق بـر عمومی یول یاصارغه، یعنی مکتبلر بز اوچون عمومی پروغرام توزوب قالورغه کیره‌ك. فرصتنی، وقتنی قاچوروورغه یارامی. یاکی پروغرام توزوبکنه، یاکی تیپ مکتبلر طودروب بولامی صوك، دیه بلکه میکا اعتراض ایتوچیلر بولور. مین‌ده پروغرام توزو ایله گنه مکتبلر تمام نیگزله‌نه وکامللشه دیمیم، شونك ایله برابر عمومی بر پروغرام‌نك مکتبلر بزگه ایته‌چك حسن تأثیرینه‌ده‌چندن اشانام.

شبهه یوق کوب معلملر بو فکرنی معقول وتیوشلی طابارلر. اما شونك ایله‌برگه پروغرام توزور اوچون بیوك بر جمعیت کیره‌ك. اول جمعیت‌نی قایه یاصارغه، شوندی‌جمعیتنی یاصارغه حاضرگه ممکنمی دیوچیلر بولور. بیك درست مین‌اوزمده شول‌فکرده. پروغرام‌توزو دیگاچ مینم مقصودم جمعیت یاصاب توگل، بلکه توبه‌نده‌گیچه:

«مکتب» ژورنالینه آچق‌خطلغنه بولسه‌ده امضالر بیه‌روب، معلملر ومکتبکه تعلقلی کشیلر بر کامیسیه صایلارلر. بیك کوب کشیدن عبارت‌بولماغان‌اول کامیسیه «مکتب» ژورنالنده اوق یازو ایله مذاکره ایته‌رلر. شول مذاکره‌لردن قطعی بر قـرار چغار. جمعیتده‌ده‌بیت بوتون حاضرون‌اشله‌می، بلکه کامیسیه اشلیدر. بو کامیسیه‌نك‌بوتون‌مذاکراتن هر کمنك اوقوب بارغانی کبك نهایت قراری‌ده هر کمنك کوز آلدنده بولادر. شولای بولغاچ جمعیت بله‌ن اشله‌نه‌چك اش اوته‌له دیمك....

شول فکرگه بر تورلی طاوش بیرولرن اوتنوب معلم‌افندیلرگه بومقاله‌منی تقدیم‌ایته‌م.

ن. دوماوی.

اداره: حاضرگی کونده «مکتب» مجله‌سینك دائمی یازوچیلری آراسندن بر نیچه‌تجربه‌لی افندیلر ابتدائی مکتبلر اوچون بر پروغرام توزو ایله مشغوللر. شول‌پروغراممانوزاوب تمام بولغاچ، ینه‌ده بر نیچه کشیلرنك قاراوینه عرض ایتلوب شوندن صوك بو پروغراممنا «مکتب» مجله‌سینه درج ایتوله‌چك. شول پروغراممنا باصلوب چققاچ اول حقده‌غی تنقیدلر و یتوشمه‌گان یرلرن کورسه‌توب یازوچی افندیلرنك مقاله‌لری مع‌الممنونیت مکتبکه درج ایتوله‌چك. مقاله صاحبی‌نك فکرینه قوشیلوب بو مسئله‌گه معلم افندیلرنك دقت ایتولرن اوتنه‌بز.

١٧

ۋامبری

عموما مسلمان هم تۆرك خلقلری طوغروسنده.

ۋامبری جنابلرینك عموماً مسلمانـلار حقنده‌غی فکرلری Очерки Нравовъ دیگان‌اثرنده، عموماً تۆرك خلقی حقنده‌غی فکرلری Очерки Средней Азіи دیگان‌اثرنده یازلغان. عموماً مسلمانلار حقنده‌غی فکرلرنده ایك کوب اورن‌نی استانبول وآناطولی تۆر-

كلری آلادر. عرب، ایران، کوردکبی خلقلارنڭ
توصیفی مونده ایکنچی اورننی طوتا. ۋامبرینڭ
بزگه قاراشن کورسه‌تور اوچون بو اورنده
بعض بر فکرلرن کوچرورگه بولدق.

ۋامبری مسلمانلارده عائله طورموشی
حقنده ئه‌یته: (عثمانلی توركلری و ایرانیلر
طورموشندن آلوب) «شرق خلقلارینڭ [ۋا-
مبریلرنڭ شرق خلقی دیگانندن فقط مسلما-
نلار مراد، قطای هند وغیر خلقلار مونده
کرمیلر] عائله‌طورموشلاری آلارنڭ‌معیشتلرن
تفتیش ایتوچی یاۋروپالی‌غه بیك یامان تأ-
ثیر قالدرا. عائله‌نڭ افرادی بر برسینه قارشی
هر وقت صالقون و بر برسینه یاغمسز مناسبتده
بولونالار. بولارده آزغنه‌ده محبت نزاکت اثر-
لری یوق. غربده ایك کوکللی بولغان
عائله طورموشی، شرقده ئه‌لله نیندی یاشرن
флеръ لر ایله قاپلانغان. شرق خلقی
اچنده‌گنه بولغان واق اینتریغه‌لر ایله طومالا-
نغان. بالالار آتالاری آلدنده «تواضعلق»
ایته‌رگه مجبورلر. شرقنڭ تواضعلق دیگانی
کشینڭ ایکنچی بره‌ولرگه، فقط قورقو سببلی،
احترام کورسته‌تووی، اوزینی ایکنچیلر آلدنده
ذلیل — خوار کورسه‌تووی دیمکدر. مونده
کشینڭ اوز اختیاری، حریتی ایله بره‌وگه
محبت ونزاکت کورسه‌تونڭ اثریده یوق.
بالا آتاسندن قورقغانی اوچون، آتاسی آلد-
نده، اوزلری قاشنده «ادب» دیب آطالغان
Приличіе لرنی رعایه ایته‌رگه مجبوردر.
حالبو، که آتا بالا قاشنده آتا قدر قورقنچ بولما-
غانی اوچون، بالا آنڭ یاننده تله‌گان ادبسز-
لکنی ایته، آنڭ سوزن طکلامی، قارشا.
بو حال شرق خلقینڭ بالا وقتندن اوق قور-
قو، جزاء آلدنده‌غنه کشیلك اوچون لازم
بولغان اشلرنی رعایه ایتولرینه، اوز اختیار-
لارینه، کشی کورمگان، طایاقدن امین بو-
لغان اورنڭ بوتون قباحتلکلرنی اشلی طورغان
بولولارینه سبب بولغان.

ایرینه قارشی هیچ بر محبت اثری طوتما-
غان شرق خاتونیده ایری آلدنده شولای؛
اگر ایری یوق‌وقتده آنی «جهنم» عذابلاری
قورقتماسه اول اوزینڭ ایرینه خیانت ایته‌ر-
گه‌ده حاضر. خدمتچیلر حقنده ئه‌یتورگه‌ده
اورن یوق. زورراق عائله باشلقلاری اوی
اچنده‌گی راصخودلارنی بر «وکیل» گه طا-
بشرالار. وکیل اوزینڭ خواجه‌سینه راصخود
کاغدلرن طوتوب کوتاروب کیله. فلان، فلان
قدر راصخودلار ایتکانن آنده یازغان بولا.
عائله باشلغی مونی کورگاچ اوزون ایتوب
بر طن آلا. چونکه اول بو یازلغانلارنڭ
یارطیسی یا، که فقط اوچدن بری‌گنه یورط
حاجتینه کیتکانن، قالغانی یالغان اولاراق
یازلغانن بله؛ اوزینڭ اوینده ئه‌لله اون یللر-
دن بیرلی طورغان خدمتچینڭ شول کونگه
قدر نی چاقلی اورلاغان، خیانت ایتکان ومو-
ندان صوڭ ینه خیانت ایته‌چگن بله. بولار
بارسیده آڭا معلوم. چونکه آنڭ لاکیپی
آیده فقط ایکی یوز یا که ایکی یوز ایللی
غروش ژالونیا آلسه‌ده بش یوز یا که بعض
وقت مك غروش راصخود طوتا. بو ئه‌لله قایدن
آلمی، البته اوغرلاغان بولا. بولارنڭ همه‌سن بلوب
طورغان تورك: اوزن هیچ نرسه قیلا آلمای
ومونی هیچ اوزگارته آلمای طورغان ایتوب

طانی، اوشبونڭ اوچون لا کیی (وکیل خرج) نڭ اوغرلاوینه اشانوب یاللاغان وقتده‌ده بیش یوز غروش توگل ایکی یوزگنه بیره. عائله اشلری مونه شوندای.

بو حال شرقده عائله اچنده‌گنه قالمای بوتون مملکت اداره‌سی شول حال ایله مبتلا. بیش یوز غروش ژالونیه آلغان تورك یا که ایران چیناۋنیگی مڭ غروشدن آرتق راصخود اینه. عثمانلی سلطانی‌ده، ایران شاهیده، هیچ بر سودا اشلری ایله شغللنمی فقط خدمتنده‌گنه بولغان مأمورنڭ نیچك بو قدر راصخود اینه آلغانن بله‌لر. لکن اش همان شول کویگه قالا؛ چونکه بوتون عائله، مملکت آیروم شخصلر آراسنده طبیعت حکمینه کروب بتکان موندای حالنی اوزگارتو، اوزی بر ناچارلق کورینه. عثمانلیلر «پادشاهڭ مالی دڭز ــ ییمه‌یه‌ن دوڭوز» دیوب ایته‌لر. یعنی بو حال بتون خلقنڭ روحینه اورناشوب بتکان......»

ینه آلداراق: „شرق عائله‌سینڭ بیك کوڭلسز بولغان بو طورموشی، میڭا غربنڭ مناستیرکیلیه (صومغه) لرنده‌غی کوڭلسز، فقط بر توسلی طورمشنی ایسکه توشوره. غربده‌گی عائله سعادتی دیگان نرسه مونده بتونله‌ی یوق دیورلکدر“ دی.

مسلمان خاتونلاری حقنده: “مسلمان خلقینڭ توبه‌ن صنفنده خاتونلرنڭ موضع (پالاژینیه) سی یاۋروپاده شول اورنده‌غی خاتونلارنڭ موضعندن بیك آز آیرولا یا که بتونله‌ی آیرولمی. حتی غربنڭ قوّتلی آلبیونده پالیتسه‌گه خاتونلارن قیناب، عذابلاغان ایرلر ایله طارتوشقانده توشکان قیونلق شرقنڭ قاضیینه آزراق توشه‌در. غرب ایله شرقنڭ خاتونلاری یوغاری صنفلرده بیك قاتی آیرولالار. شرق خاتونینی غربی طوغانندن آیرغان نرسه‌ده فقط اوّلگیسینڭ چیکدن طش جاهل عقل وذهن جهتندن بیك توبه‌ن ذلیله بولوودن عبارتدر. شرق خاتونلار ینه خاص بعض بر صفتلر علمنڭ طاراووی ایله بته طورغان اشلردر. آلاردن آیروامی طورغان خاصیت توگل„ دی.

مدرسه‌لر طوغروسنده سویله‌گان قزق سوزلرنده Очерки Нравовъ, стр .108-123 مدرسه‌لرده‌گی اولیك طورموشنڭ شول ١٩ نچی عصرنڭ اورتاسنده‌اوق تورکیه‌ده‌گی سوختةلرگه تأثیری کیریله‌شکانن، آلارنڭ تا شول وقت اوق مدرسه اشلرندن رضا بولمی باشلاغانلارن سویلی. مقاله‌سینڭ آخرنده مسلمانلرده کشی علمی آرتقان صایون یازولارن خلق آڭلاماسدای ایتوب یازغانن سویلگاننڭ صوڭنده ئه‌یته:

«بولارده عالم (آبرازاۋننی) صنف ناداننی (نی آبرازاۋننی) لردن شونڭ ایله‌گنه آیرلادر، که اوّلگیلری اوزلرینڭ طوغان تللرن عاملری آرتقان صابن صوڭغیلرغه آڭلاشلماسلق طابشماق ایتوب یازا بله‌لر. بوندای جمعیتده نیچك ایتوب حقیقی علم طارالا آلسون؟» دی. هم مونڭ ایله علم خلق آڭلارلق تلده یاز لماغاچ تورکلرنڭ معارف اشلرنده‌گی حرکتلرندن اصلا بر فائده امید ایتو ممکن بولماون یازا (ۋامبرینڭ ایللی یل اوّل سویله‌گان بو سوزلرینڭ حقلغن بزنڭ خلق بوکون اش اونکاچکنه آڭلاب کیله).

مسلمان خلقلارینڭ تیپلری دیگان مقالەسندە
(Очерки Нравовъ, стр. 229—240)
عثمانلی تورکلاری حقنده ئەیتە: «توركیەدە بر
بر یردە اوقوب آزمی کوبمی آبرازاۋانیە
آلوب بر منصبقە منگان مأمورلر وعموماً ضیالی
صانالا طورغان بك و آفندیلر اصل عثمانلیلر،
آناطولی تورکلرندن بتونلەی باشقەلاردر. بولار
تمام یاۋروپا کیومندە بولالار تیك باشلارندەغی
فەس کنە آلارنڭ تورك ایکانن کورسەتوب طورا.
بو صنف خلقدە اصلا اصل تورکلردە بولغان
اخلاق دە طبیعت دە قالماغان. بولار تمام بوزو-
لغان. اخلاق دیگاننی اصلا رعایە ایتمی،
ایمانسز، هم مروّت وطن благородство
وملیت حسی دیگانلرنڭ هیچ بر اثریدە یوق.
بولار اوزلری بالا وقتلرندن اوق نفاق، خیا-
نت، باشسزلقنڭ توبی بولغان بر صنف خلق
اچندە اوسکان بولالار. اوزلرندە روحا قنا-
عتلەنورلك اساسلی خاصیتلر طابماغانلقلارندن
بوتون وجودلری ایلە فقط کیف صفا قایغوسینە
بیرولەلر. حضور واچکی مجلسلری، طارتوب
آلور اوچون بایلق ازلی، اوزندە دین،
اخلاقی بر قانون، معنوی مدنیت دیگاندن
بر اثردە بولمی. آلار غربی یاۋروپانڭ طشقی
مدنیتن، کیوم صالوملارن غنە آلغانلار،
اوزلرن اسلامنڭ دینی واخلاقی تعلیملرندن
آزاد دیوب حساب ایتدکلرندن Низкая
страсть لارغەغنە بیرولەلر. بوتون ایدیا-
للاری اوزلرینڭ شخصی منفعت واینتریگا-
لارندن عبارتدر. مونە تورکیەنڭ اشلرن،
مملکت ادارەسن، تدبیرن قوللارندە طوتوب
باروچی آلدنغی صنفی شولدر.

اما توبەن صنف خلق آناطولی تورکلاری
بوتونلەی مونڭ خلافینە: آلار ایسکی دنیا
خلقلاری آراسندە ایڭ هەیبەت اورننی طو-
تالار. عموماً تورك خلقلارندە بولغان علو همت،
کوکلنڭ صافلغی (Чистосердечность)،
ابتدائی سادەلك патріархальныя чув-
ства قوناقچلق بولاردە همان بار. لکن یوغا-
ری قوّت (ۋلاست) نڭ چیکسز ظلمی، باشسز
ادارەسی آرقاسندە اول اوزن فقط مظلوم
بولوب عمر اوتکارورگە یاکە بتەرگە نیوش
خلق دیوب بلە، اوزندە بولماسە باشقە مسلمان
خلقلارندە مثلا عربلردە بولغان کبی ملی حس،
اوزلگینە محبت دیگان نرسە یوق. اما عربلر
ایسە آلای توگل، آلاردە ملی وطنی حس
غیرت، دنیادە طورورغە امید بار، اوشبونڭ
اوچون مسلمان مملکتینڭ ادارەسی بولار
قولینە کرسە بلکە دوام ایتوب ترقیدە ایتەر
ایدی دیوب اویلانا.»

عموماً تورك — تاتار خلقی حقندە ئەیتە:
(Очерки Средней Азіи, стр. 265—
296) عمومی تاریخ هم اتناغرافیا نقطەسندن
یاۋروپا خلقی اوچون تورك — تاتار خلقی
کبی تفتیشی مهم بولغان بر قوم دنیادە ینە
یوقدر. تورلی اسملر آستندە تورلی وقت
ظهور ایتوب، دنیانڭ آغمینە قارشی توشکا-
لەگان بو قوم، عمومی تاریخقنە توگل خصوصی
یاۋروپانڭ اوز تاریخی اوچوندە فوق العادە
مهمدر. چونکە اول قومنڭ بیك کوب مناسبتلری
یاۋروپا ایلە بولدی. یاۋروپا خلقینڭ اوشبو
زور تاریخی قومنڭ حالی ایلە طانش اولمیچە،
آنڭ هون، آوار، اوتریغور، بلغار، خازار،

تاتار دیگان کبی ئەلله نیقدر زور تاریخی جمعیتلرن توتون آرقلیغنه بلوب طورووی عجب بر حالدر. بو کونگی تورك قبیلەلری اوزلرینك بورونغی بابالارینك، بزنك یاۋروپا و آزیا تاریخلارنده یازلغان معیشتلرن ایتەلر. آلارنك طبیعت، اخلاق، ونظاملارن صاقلیلار. بورونغی Прискъ نك هون خانلارینك یورطلاری بو کون اورتا آزیا، سبرده صاقلانا. آتیللا چنگیز ایله تیمورگه قاراغانده آرگینالنیراقدر، لکن تاریخی شخصیتلری ایله بر برسندن بیك آز آیرلالار. اورتا آزیا تورکستاندن آلدەده شوندیوق تیمر وچنگیز، آتیلالار کبی قهرمانلار چغارده شولار کبی اوك ئەلله نیچه یوز مڭ خلقنی آرتلارینه ایەرتوب باشقەلارنی قاراو یومن کورەب طاشلاغان کبی چینکه ارغتوب، قارادیگز آرتلارینه کیلوب چغار ایدی؛ تیك موڭا بزنك یاۋروپا مدنیتینك قالون دیوار (استینا) لریغنه ایرك بیرمی.

شولای تورکستان، کوچەلری اوزلرینك ومعیشتلرینك اچکی سجیه (خاراکتیر) لاری ایله همان ایکی مڭ یل اوّلگی بابالارن کورسەتەلر. درست موندەعربلر، ایرانیلر، قسما یاۋروپا خلقینك تأثیری آرقاسنده بایتاق اوزگاروده بولغان. لکن بوحال قطای اچلرندن شمالی سبر یاکه، آلتای اچلرندن غربەگی بحر سفیدگه طابا صوزلغان زور تورکنك طبیعت، اخلاق، تل، قیافت جهتندن برده آیرولمی سلامت یاشاوینه، اوزینك بورونغیلغن سلامت صاقلاوینه مانع بولماغان. تاریخی تقدیرلرنك حکمی بوینچه اوزینك ایمەنچ آدوملارن طوقتاتغان، لکن وقتی ایله انسانیتنك تاریخن ئەیلەندروب طاشلاغالاغان بو زور بهادر قوم، بو کوندەده بزنك کوز آلدمزده یاتا. بزگه مونك تاریخن، اتناغرافیا، تل ومعیشتلرن، طبیعتلرن اوگرەنو اوچون کوب غیرتلر صرف ایتەرگه کیرەك بولور».

تنبیه: ڤامبرینك تورك خلقینك خاراکتیریستیکاسی حقنده یازغان سوزلرن بو یولغه قالدروب طوردق.

۷

ڤامبری، روسیه تاتارلارینك مدنی حرکتلری توغروسنده (۱)

مسلمانلار آراسنده مدنی اشلرده، یاۋروپا علملرن یاخشیراق اوگرەنوب یاۋروپاچه اویلی بله باشلاغانلارده، اوزلرینك باشقه دینداشلرن یاڭا مدنیت یاڭا فکرگه تابا اوندەوده اوچ خلق آلغەراق کیتدی. بولار آراسندن برنچی اورننی البته عثمانلی تورکلری اشغال ایتەلر. بولارده یاڭا مدنیتکه قوشلو حرکتلری حتی اوتکان ۱۹ نچی عصرنك ایللنچی یللارندەاوق باشلانغان ایدی. بولارنك تللرن توزەتو، ملی ادبیاتلارن اصلاح وتکمیل ایتو یولندەغی اجتهادلارینك نتیجەسی بولارنك ایلکگی تل، ایلکگی ادبیاتلاری ایله طانش بولغان هرکمنی طاڭغه قالدرسه کیرەك.

(۱) ڤامبرینك بو طوغرودەغی اثرن بز بیك قسقەغنه ایتوب ترجمه ایتدبز، تفصیلن بلورگه تەگان کشیلر اصلینه مراجعت ایتەرلر.

عثمانلیلاردن صوڭ بزنڭ دقتمزنی هند مسلمانلارینڭ حرکتلری جلب ایته. مسلمانلق تعصبی اشنده همه مسلمان خلقندن آلغه کیتکان، ترقی حرکتلرینه قارشی ئه‌للّه نی قدر مانعلار ایله بوغاولانغان بو خلق بو کون اوزلرینڭ سین – سیم – یونغ، سین – تسید احمد، نواب عبداللطیف، کبی همت ایه‌لری آرقاسنده شرقنڭ مدنیت اوچون چنلاب کوره‌شوچیلاری صفینه کردیلر هم علی گوه شهرنده ملی، دینی اونیوٚیرسیتیت که مالك بولدیلار.

مونه بو ایکی مسلمان جمعتینه ئه‌لی یاکاغنه ینه بر اوچنچی جمعیت قوشلدی. هم چنلابده باشقه مسلمانلارغه قاراغانده مدنیت حرکتلری، مدنیتکه استعدادلاری برده کوتلمگان بو خلق، هیچ کوتمه‌گان یردن ظهور ایتوب ایندی مدنیت یولینه بایتاق وقت ایلگاری کرگان دینداشلرنڭ هیچ کورلمه‌گان بر جیتزلك، زور غیرت، اینیرگیه، مدنیتکه چن استعدادلاری بارلغن کورسه‌تدیلر. بولار روسیه قول آستنده‌غی ۋولغه تاتارلاری، باشقرد، قازاق، صارت، قافقاز تاتارلاری، قریم تاتارلاری یا که قسقه‌چه آتاغانده روسیه تاتارلاری در.

ایۋان غروزنی کبی روس پادشاهلارینڭ بولارنی خرستیانلقغه کرتوگه طرشوب ملی، دینی حسیاتلارن قوزغاتولارن وبو یول ایله آلارنی اویغانوغه مجبور ایتولرن حسابلاماغانده بولارده ایڭ صوڭ کونگه قدر هیچ بر مدنی حرکت علامتی کورنمی ایدی. «مدنی حرکتلر، انقلابلار چیت قوملرنڭ تأثیرندن باشقه فقط شول قومنڭ اوز اچندن اوز ینڭ احتیاجلارینه قاراب طوغسه‌غنه چن چندن ترقی ایته آلالار» دیلر. تاتارلارنڭ بو جدی حرکتلری بو نظریه‌نڭ حقلغن کورسه‌ته.

تاتارلارنی موندی ترقی یولینه اتوچی برنچی ذات اسماعیل بك غصپرینسکی بولدی. ۱۸۸۱ نچی یل روسیه تاتارلارن ترقیگه اوندب روسچه چقارغان مجموعه‌سی ۱۸۸۳ نچی یلدن باشلاب بو کونگه قدر همان دوام ایتدروب آلوب کیلگان غزیته‌سی «ترجمان» وباشقه کوب اثرلری، درس کتابلاری، خصوصی خطبه‌لری، وعملّه اشله‌ب کورسه‌تکان نرسه‌لری ایله بو ذات اوزینڭ چندن زور اینیرگیه، غیرت ایه‌سی ایکانلگین کورسه‌تدی. اول اوزینڭ عمری بویی چن محبت ایله اشله‌گان خدمتلرینڭ نتیجه‌سن بو کون کوردی هم آنڭ کم ایکانن خلقیده آڭلادی هم تقدیر ایته‌ده بلدی. بیك عقللی بولغان اسماعیل افندی مسلمان تعصبینڭ، کیریلگینڭ چن باشی بولغان موللالارغه اول قدر قاتی به‌رلمه‌دی، صاقلق ایله ملتینه کیلگان ضررلرنی سببدن کیلگانن و غرب مدنیتی آرقاسنده بو اوکفایسز حالتدن نیچك چقوب بولاچاغن کورسه‌ته باردی، هم ۱۹۰۳ نچی یلغی یگرمی یللق یوبیلیسنده ملتینڭ هر بر طبقه‌سندن موللالاردن زور رحمت، تبریك و اشلرینه حسن اشتراك ایتو وعده‌لری ایشتدی. بو وقت آنڭ تأسیس ایتکان ادبیاتنده محمدفاتح کریمی، قیوم ناصری، عثمان نوری آقچوقرافلی، عبدالله محمدفیضی کبی آلغه چققان محررلر، حنیفه خانم، عالمة البنات البیکتمیریه

كبى محررەلر بيك يوغارى كوتەرلگان ملى حس ايلە قواغە قول طوطوشوب اشليلر ايدى هم ايندى آنڭ ادبياتندە بر نيچە يوز كيرەك آرگينالنى، كيرەك ترجمە بولغان تورلى درس كتابلارى و رومانلار، ترقيگە چاقروب يازغان كتابلار، دراما، نوۋيللا، شعر اثرلرى يازلوب اولگورگان ايدى. بو كتابلاردە تاتارلارغە قاراغاندە اول وقتدە كوبوك آلغە كيتكان عثمانليلردە كورلمەگان بر خصوصيت دقتنى جلب ايتە ايدى؛ اولدە بو اثرلرنڭ حتى درس كتابى اولغانلارندەدە بر «ملى توركلك روحى» آنقوب طورو، ملى حيات، ملى ترقيگە يانغان آرنيگان يورەك ايـلە اومطلودن عبارت ايدى.

يكرمى سنەلك يوبيلى‌سى غصپرينسكى ملتنڭ ايندى اسلام خلقلارندە هيچ بولووى متصور بولماغان «غربى ياۋروپا يوبيلى»سن چندن آڭلاغانلارن هم روسيە اچندەگى تاتارلارغنە توگل، شرقى توركستان، قولجە، خيوا، سيبيريا كبى يراق يردەگى شەرلردن تبريك اوچون كيلگان ديپوتاتسيەلر، نهايتسز كوب موللالار، علماء؛ شاكرد، سوداگار، ضيالى خلقلارنڭ هەمەسندن كيلگان تيليغراملار بو «آڭ» نڭ بو ملتنڭ هر بر طبقەسينە كروب اورناشقانن كورسەتە ايدى. موندە ايڭ اوّل اولاراق «مدنى پانيسلاملق حسى» مونـڭ اوستينە «ملى توركلك حسى» آب آچق كورندى. بو يوبيلى روسيە تاتارلارينڭ چن ادبى، ملى ترقيلرينڭ آچقدن آچق دنياغە ظهور ايتووى ديمك ايدى. غصپرينسكى‌نڭ دعوتينە، دنياغە، طورموشقە ايلك‌گى مسلمان كوزى ايلە قارامى ياۋروپاچە قارارغە اونڭوينە باشدە فقط ياش بوونغنە قولاق صالدى. موللالار بو اورندە اوزلرينڭ مدنيتكە چن دشمان ايكانلكلارن كورسەتديلر؛ ياشلرنى كافر، دين‌نى، محمد عليه السلام‌نى تحقير ايتوچى‌لر صاناب صوغشقە كرشديلر؛ لكن ياشلر موللالارنڭ لعنت تكفير (آنافيم) لارينە كوب قاراب طورماديلار. موللالار طاشلاغان پيرچاتكەنى كوتارديلر، شول كونگە قدر روسيە تاتارلارن فقط موللالار صاقلاب كيلگان بولووينە قاراميچە آلار ايلە طارتشورغە، كورەشورگە كرشديلر. فوق العادە غيرت ايەلرى بولغان اسماعيل و آنڭ شاكردلرينە روسيەنڭ شول كون آشغچلق ايلە ترقى ايتوب باروچى مملكت بولووى كوب ياردم ايتدى؛ ياشلر غالب كيلديلر.

معارف، ترقى اشلرى بولاردە بيك تيز، صحرادەغى يانغن (پاۋار) كبى كوچ و قوّت ايلە بوتون تورك ايلينە طارالدى؛ اورتا آزيا، كاشغر، ياركندلرگە طابا چغوب كيتدى، ئلك قرغز، باشقرد، صارت، تاجيك، تارانچيلر آراسينە مسلمانلق طاراتوچيلر قيافتينە كروب بارغان تاتارلار طوغان قبيلەلرى آراسينە ياڭا مدنيت تاراتا باشلاديلار. وهيچ بر اورندە موللالارغە قاراماديلار، آخردن موللالار اوزلرى بولار بولينە كروب كيتەرگە، بولار ايلە قولغە قول طوطوشوب بارورغە مجبور بولديلار.

توركيەدە بو حال هيچ ممكن توگل ايدى. آندە هر نرسە «ارادۀ همايون» ايلەگنە بولا. ايڭ حر فكرلى عثمانليلردە بو ارادۀ همايوندن اوتوب موللالارغە تل اوزاتورغە باطرلق ايتە

آلمیلار هم آلارغه تل اوزاتقان، یا که اوزا-
تورغه اومطلغان بره‌وده کورنمی. تاتارلار بو
خصوصده باشقه مسلمانلاردن آیروم اورن
طوتدیلار. بورونغی طوکوب قاتوب بتکان
مسلمان نظریه‌لرن ارغتوب طاشلادیلار.
آلارنڭ یاش محررلری: «یاؤروپانیده اورتا
عصرده‌غی پوپلار ایزه‌لر ایدی، آلار پوپلارنڭ
جفاسندن چقغاچقنه ترقی ایتوب بو چیککه
یته آلدیلار. بزده اگر شول دین دین دیب
چه‌ینه‌نگان مولالارغه قاراب طورساق خراب
بولدق بتدك. آلارنی، آلارنڭ طوتقان نرسه-
لرن یمروده‌گنه ترقی ایتوب بولا» دیب
قچقردیلار. مولالارنی، حضرتلرنی مولالار اوز
قورصاقلری اوچونگنه دیننڭ کیره‌کمگان
نرسه‌لرینه یابشه‌لر دیه سوکوب زهرلی قلملری
ایله چه‌نچوب اوزلرینڭ مدنی حرکتلرن مولا-
لار طرفندن شریعتکه موافق ایتوب کورسه-
تدرورگه، موافق بولماغانن تأویل ایتدررگه
مجبور ایتدیلر.

حرفکرلی، معارفکه چن اخلاص ایله طرشوچی
ذاتلار باشده آزغنه ایدیلر. موندای ذاتلارنی
کوبه‌یتور، اشلکلی فائده‌لی کشیلر یتکورور
اوچون تاتار ملتچی اصلاحاتچیلاری باشده-
اوق خلقنی اوقوتو و آکا نیچک تیزره‌ك او-
کغایراق یوللار ایله کیره‌کلی معلوماتنی بیرو
یولن طوتدیلار. ملی مکتبلر اشلرن قارامی،
خلقغه ملی تعلیمات بیرمی طوغریدن طوغری
بالالارنی روس مکتبلرینه طوطرو موافق
کورلمه‌دی؛ چونکه ایلمینسکی، آستراومفلارنڭ
نهایتسز اجتهادلاری سایه‌سنده بو مکتبلرنڭ تیوشلی
معلومات بیرودن بیگره‌ك روسلاشدرو،

خرستیانلاشدرو سیاستی اوچون خدمت
ایتکانن کوره‌لر ایدی. مکتب اشلرن اصلاح
ایتو، آلارده تعلیم ره‌وشلرن، تعلیم، درس
کتابلارن ره‌تلی یولغه قویو بولارنڭ چن
ایدیالاری ایدی. فاتح کریمف قریمغه سیاحت
کتابنده: «اگر بز مکتبلر بزنی ره‌تلی بولغه
کرتمی بارساق، ملتنڭ طامرنده ایندی صوو-
نوب طوکوب بتکان قاننی مدنیت، معارف
یاقتیسی اوطی ایله جلتوب حرکتکه کیتورما-
ساك بزنڭ ملیت مه‌نگولك برهلاکتکه توشدی
بتدی دیمکدر» دی ایدی. بو یاش بوون
اوزلرینڭ بو خدمتلرنده مولالار، قارتلارده
کوب مخالفلر طابدیلار، لکن مصر، هند،
تورکیه کبی اورنلارده هیچ بولووی متصور
بولماغان برتوسلی غیرت ایله بو مولالارنی،
بورونغی نظرلرنی ایزوب بتورولری آرقاسنده
۱۹ نچی عصرنڭ آخرغی اون یللی اچنده معارف
اشنده فوق العاده موفقیت قازاندیلار. اسلام
دنیاسینڭ هر طرفی ایله بیك یاقندن طانش
بولغان میکا، تعصبده اورتا آزیا مسلمانلارندن
هیچده کیم بولماغان تاتارلارنڭ بو درجه‌ده
قزولق ایله بوتون بورونغی نظرلرنی یمروب
طاشلی آلولاری یاشرن سر، طابشماق کبی
کورینه ایدی، لکن مسلماننڭ تعلیم
اشلرنده‌گی بوتون بورونغی نظرلرن سبروب
آنڭ اورنینه یاکا، اصول جدیده دیب آطا-
لغان، یولنی اورناشدرولارن وشول یاکا
یول ایله یاش بوون‌نڭ کورلمه‌گان غیرت ایله
اوز نظر (تیوریا) سن اونکاروب نغتوون
کورگاچ مونده تعجب ایته‌رگه اورن قالمی.
اول کونگه قدر روسیه تاتارلارینڭ بوتون

معارف اشلری موللالار هم مفتی یعنی رو-
حانیلار قولنده ایدی. یاش بوون مونی
نیچکده آلار تأثیرندن چغاروب حر وهیچ
کمدن зависимый بولماغان یولغه قویارغه
تلەدیلر، ملتنك بوتون معارف اشلری ایله
حر اداره ایتەرگه طرشدیلار. هم ۱۹۰٦ نچی
یل مکارجەده یاصاغان اسبیزدلرنڭ „هر نی‌قدر
مکتب‌معارف‌اشلری‌چالمالیلار قولنڭ قالسەده،
روحانی بولماغان مدیر هم مجلس طرفندن اداره
ایتولور هم مکتب مدرسه اشلرنده بورونغی
اصول تمام بترلور.“ دیولگان ایدی. بو
مجلسده موللالارنڭ معیشت اشن باشقه بر
یوللار ایله تأمین ایتو چارەلاریده قارالدی،
اوشبونڭ ایله موللالارنڭ یاش بوون ایله
صوغشلاریده یوموشارغه تیوش بولدی.

تاتارلارنڭ بو ترقی حرکتلرن بز عادتکه
خلاف، حتی فینامینالنی براش دیب آتادق.
حقیقتا مسلمان خلقی آراسنده ظهور ایتکان
بو عجب حالنڭ نیندی یول نیندی سببلر
آرقلی وجود که کیلگانن ازلەمیده یاراماس:

تاتار ایڭ اوّل دین امرنده عثمانلی
و ایرانیلر قدر بر «آغولانو» حالینه هیچ بر
کیلگانی یوق؛ اول دیننڭ بیگرەك ریتوال-
آینیلری کوندەلك نمازلاری ایله گنه قناعتلنه.

اول دیننڭ اوزینه باشقه ادبیاتی، فلسفه-
لری آڭاکوب اورناشا آلماغان. تاتارغه
یاڭا مدنیتنڭ نظرلرن قبول ایتەر اوچون
ایسکی‌دن کیلگان زور بر مدنیت‌نی
طاشلارغه، ایلگگی یورەککه سڭوب بتکان
عادتلرنی قویارغه طوغری کیلمەدی. ایکنچیدن
بولارده برده ایران و تورکیەده بولغان کبی
سیاسی بختسزلکلر، آنارخیا یوق، بولارغه
اشتغال ایتکانده فقط اوشبو معارف، اچکی
مدنیت ایله شغللەنورگه قالا ایدی. تورکیه
ایران مسلمانلارندەغی کبی بولارنڭ مدنی
حرکتلرینه قارشی کیلوچی یوغاری ۋلاست
حکومت یوق ایدی؛ روسیه حکومتی تاتار
اوچون بیك آز قایغرا، آنڭ تلی، ادبیاتی
ظهور ایتوگه، ملیت حسی کوتەرلوینه بیك
آز اهمیت بیره ایدی. تاتارلار کون بکون
اشلرن آرتدروب، مدنیت اشنده زور بر
انقلابقه، آیاقغه باصارغه حاضرلەنوب بتوب
کیلەلر ایدی. مونڭ اوچون بر اوڭغایلی
دقیقه کیرەك ایدی؛ اولده ۱۹۰۵ نچی یلغی
۱۷ نچی اوکتابر واقعەسی- روسیەده یاڭا تر-
تیب اعلان ایتولو بولدی.

حقیقتا بو حادثه روسیەنڭ خرستیان‌خلقینه
قاراغانده مسلمان تاتارلارینه آرتغراق تأثیر
ایتدی. نیچه عصرلر قدر وقت دوام ایتوب
کیلگان قصنقیلقدن قوتولولاری شادلغندن،
تاتارلار آرتق‌ترتیبسز سیکرگەلەمەدیلر. چونکه
آلار بو قصنقیلق آستنده نیچه عصرلر بویی طو-
روب آنڭ ماتور دقیقەلرینەگنه آلدانماسلق
درجەده‌تجربه‌حاصل ایتکانلر ایدی. بیك‌صاقلق
جدیت کورسەتدیلر. فاتح کریمف اوزینڭ
شول‌وقتڭ‌چغاراباشلاغان‌غزیتەسی «وقت»نڭ
برنچی نومرنده اوشبو سوزلرنی ئەیتدی:
«بزنڭ آغزلار بزنی باغلاب طورغان یوزاق،
قول و آیاقلار بزنی بوغاولاغان زنجیر حاضر
واطلدی. حاضر هر کم اوزی تلەگانچه سو-
یلەرگه، تلەگانچه یازارغه ایرك» دیب قچقردی.
غزیتەلر یاڭغر صوڭنده چقغان گومبەلر کبی

ظهور ایتدیلر، بر یل اچنده بر نیچه دیسته
غزیته وژورناللار چقدی. همه‌سی شوندای
سوزلر، ملی نظرلر، ملی مسئله‌لر، موندای
فرصتلی اشلرنی وجودگه چغارورغه نیندی یوللار
طوتارغه تیوش بولغانن کورسه‌تشوب یازدیلار.
هم اوزاقده اوتمه‌دی. پیتربورغده، نیژنی‌ده
بوتون روسیه مسلمانلارینك عمومی مجلسلری
بولدی. مونده اوزلرینك ملی حیاتلارینه عا-
ئد بوتون مسئله‌لرنی سویله‌شوب اوتکاره آلد-
یلار. بو آلارنك چن چندن آیاقغه باصولاری
دیمك ایدی. بو واقعه‌لر تاتارلارنی شرق
خلقلاری اچنده بوتونله‌ی باشقه بر اورنغه قو-
یدی. ایندی تاتارلار بورون „قوام‌الاسلام
والدین“ صانالا طورغان زرافشان بویلاری،
بخارالارنی بوکون اوزلرینه بوی صونورغه،
بیرلورگه مجبور ایتدیلر.

بو وقتدن صوڭ تاتارلار مدنی اشلکلیلك
(дѣятельность) لرن ادبیاتدن، مکتب معا-
رف مسئله‌لرندن اوزغاروب حیات، معیشت
اشلرینه کیتوروب یتکوردیلر. مونده بیگره‌ك
کوزگه بەرلگان اش خاتونلار مسئله‌سیدر.
تاتار ضیالیلاری، آڭلی تاتار خاتونلاری
غزیته‌لرده یازغان مقاله‌لری، نطقلری عملده
کورسه‌تکان اشلری ایله بوتون طوغانلارن چن
معناسی ایله اویغاتورغه، تاتار خاتونلارن
بوتون اسلام عالمنده هیچ کورلمه‌گان بر حا-
لتکه کوتارورگه موفق بولدیلار...

تاتارلارنك ترقی حرکتلری همه نرسه‌دنده
ایلگاری آلارنك تللرینك ساده‌لنو و یاخشرو-
وینه سبب بولدی. بو طوغروده غزیته و ژور-
نالارنده یازلغان مقاله‌لر، رساله‌لر ایندی
زور موفقیت ایله فائده‌لی نتیجه‌لرگه تابا با-
رالار. تلدن، روس، عرب، فارسی تللرندن
کرمه سوزلرنی قوغوب آلار اورنینه صاف
تورکی سوزلرنی کرته‌لر، یاڭا اصطلاح (تیر
مین) لر توزیلر. ریفارماتور هم یوریستلر
تل مسئله‌سنده اوزلرینه نمونه ایتوب ایندی
بایتاق شومارغان عثمانلیچه‌دن فائده‌لانورغه
تله‌دیلر. هم اسماعیل غصپرینسکی اوزینك
تاتارچه ایله عثمانلیچه آراسندن توزوگان،
بناءً علیه هم تاتارلار هم عثمانلیلارغه آڭلا-
شلا طورغان تلن بوتون تورك ملتینه عمومی
تل ایتوب بیرورگه بوتون کوچی غیرتی ایله
اجتهاد ایته. باشقه تاتار غزیته‌لری بوتون تاتار
یاشلاری طرفندن تورلی توسده‌رك قبول ایتلگان
بو تل تورك لهجه‌لرینك بر برسینه بیك یاقن بو-
لووی آرقاسنده ایدل، اورال، امودریا، شرقی تور
کستانده بوسفور هم آدریاتیق یاقلارنده‌غی
قوّتی ایله تاتار یاشلرینك افکارن طاراطوغه
خدمت ایته هم بوتون واق آنیچسکی رامکا-
لارنی یمروب بو کون بر «تورك ملیتی»
تشکیل ایتوگه طابا اومطولا. ٤٤ نچی نومر
«وقت» ده مونی «ادبی تورك تلی» دیب
آطارغه عرض ایتوله هم مکارجه اسیزدنده بو
تل رسمی صورتده اورتاق تل اولارق عرض
ایتوله. تاتار ریفارماتورلارینك بو اشلری
میڭا بیك عجب طویولدی؛ اوشبونك اوچون
„قزان مخبری“ غزیته‌سینك محرری حرمتلی
ادیب یوسف آقچورا اوغلینه بو خصوصده
مراجعت ایتدم؛ اول میڭا اوشبو ره‌وشچه جواب
بیردی:
«اسماعیل افندی بزگه عمومی تل بیروب

زور خدمت ایتدی. بز بو کون آلغه آلغان مسئله‌لر خلقغه بیگلره‌ك آڭلاشلسون اوچون حاضرگه یرلی لهجه‌لرنی استعمال ایتوب طورامز، لکن بو آز آز شوماروب همیشه بر عمومی ادبی تلگه جیولاچاقدر.»

هم حقیقتاً روسیه‌ده‌گی ضیالی مسلمانلارنڭ تأثیری ایله تاتار، قرغز، صارت، باشقرد، اوزبك، تورکمن خلقلری اوچون عمومی تورکی تلی یاصالوب کیلسه، «بزنڭ بو کونمزگه قدر قبیله قبیله بولوب بولنگه‌له‌ب اوطورغان واق تورك جمعیتلری بر یرگه جیولوب کیم حسابدن ایللی مڭلر قدر بر ملت تشکل ایتووی» اشی وجودگه چغار ایدی. احتمالکه اش استقبالده یاڤروپانڭ خصوصا روسیه‌نڭ کوچی ایله بر آز طوشاولانوب طورورغه مجبور بولور، لکن تاتار یاش ضیالیلارینڭ بو جدی حرکتلری دوام ایتوب بارغان وقتده مونڭ عاقبتنده‌گی نتیجه‌گه هیچ کم هیچ بر چاره ایله قارشی طورا آلماس. اوشبو جهتدن تاتارلارنڭ یاکه عموما تورك ملتینڭ مدنی حرکتلری بیك زور دقتنی جلب ایته. انسانیت، بزنڭ تله‌و بز، تله‌مه‌و بزگه هیچ قارامیچه هر وقت هر یرده الغه طابا بارا، موندن ایللی یللار الگه‌ری هیچ ممکن توگل کبی کورنگان اشلر، مونداي حرکتلر بو کون کوز آلدبزده اشله‌نوب طورا (*).

احمد زکی.

(*) Лекціи объ исламѣ Гольдцигера, С-п.б. 1912, стр. 276—302.

ابتدائی مکتبلرده اوقولا طورغان فنلر و آلارنڭ پروغرامماسی.

ایکنچی درس.

درس ماده‌سی: سوزنی طاوشلارغه آیورتدرو هم طاوشلاردن سوز ترکیب قیلدرو.

درسنڭ پلانی: آ) اوّلگی درسنی تکرار قیلدرو، ب) طاوشلارغه آیرتدرورغه تعینله‌نگان سوزنی کلامدن آیروب آلو، ت) شول سوزنی طوقتاوسز بر یولی، صوڭره طاوشلار آراسنده طوقتالوب ئه‌یتو، یعنی طاوشلارغه آیورتو؛ شول طاوشلاردن شولوق سوزنی جیدرو، یاکه باشقه بر سوز ترکیب قیلدرو، ث) طاوشلارنڭ علامتی (حرفی)، ج) اوقوغان حرفلردن مرکب الفباده‌غی سوزلرنی اوقوتو.

درس بیرونڭ طریقی: معلم اوّلگی درسنی تکرار قیلدرو اوچون برنیچه جمله آلوب، آلارنی ژورنالنڭ ۱۰نچی نومرنده کورسه‌تلگان روشچه سوزلرگه بولدرور. صوڭره معلم الفبانڭ اوّلگی درسنده‌گی بر سوزنی کرتوب بر جمله آلور، مثلا:

معلم: «احمد آز اوقی» دیگانده نیچه سوز بار؟

شاکرد: «اوچ سوز»

معلم بر شاکردندن: «اوّلگی سوز نیندی؟» ایکنچیسندن «ایکنچی سوز نیندی؟» اوچنچیسندن: «اوچنچی سوز نیندی»؟

شاکرد: «اوّلگی سوز - احمد -، ایکنچی سوز - آز -، اوچنچی سوز - اوقی».

معلم: «ایکنچی سوز نیندی؟»

شاکرد: «آز»

معلم: «شاکردلر، مین شول «از» دیگان سوزنی ئه‌یتورمن، سزده مینم کبی، ایتوب

ئەیتورگە طرشگز» دیوب هر بر طاوش آرا- سندە بر آز توقتاب، یا کە هر طاوشنی بتر- گانلـگـگە قولی ایلە اشارە قیلوب «آ آ آ ز ز ز» دیوب ئەیتور هم اوزی ئەیتـکان رەوشچە شاکردلرندن تکرار قیلدرور.

شاکرد: «آ آ آ ز ز ز»

معلم: «باشدە نیندای طاوش ایشتیلە؟»

شاکرد: «آ»

معلم: «آقتقدە نیندی طاوش ایشتیلە؟»

شاکرد: «ز»

اگر شاکردلر مذکور سؤاللرگە جواب بیرە آلماسەلار، یعنی شول سوزدە ایکی طا- وش بارلغن آڭلاماغان بولسەلار، اول وقتدە معلم هر طاوشنی آیروم ایتوب یعنی اوّل باش طاوشنی ئەیتوب، اوشبو روشچە سؤال قیلور:

معلم: «آ» مین بوتون سوزنی ئەیتوب بتردممی؟»

شاکرد: «یوق»

معلم: «نیندی طاوشنیغنە ئەیتدم؟»

شاکرد: «آ» طاوشنغنە.

معلم: «شاکردلر، شول طاوشنی بارچە- گزدە بر یولی ئەیتگز».

شاکردلر: «آ آ آ»

معلم: «حسن، شول طاوشنی حاضر سین ئەیت! محمود، حاضر سین ئەیت!»...

شاکردلر: برەم، برەم «آ» طاوشینی ئەیتوب چغالار.

معلم: «ز» طاوشینیغنە ئەیتوب، حاضر مین بوتون سوزنی ایتدممی؟

شاکردلر: «یوق».

معلم: «نیندای طاوشنی غنە ئەیتدم؟»

شاکردلر: «ز» نیغنە.

معلم: «شاکردلر، شول طاوشنی بارچە- گزدە بر یولی ئەیتگز!»

شاکردلر: «ز»

معلم: «حسن، حاضر شول طاوشنی سین ئەیت! سین ئەیت؟...»

شاکرد: «ز ز ز»

معلم: «آ آ آ ز ز ز» حاضر بوتون سوزنی ئەیتوب بتردممی؟

شاکرد: «بتردڭ»

معلم: «بو سوزدە اوّل قایسی طاوشنی ئەیتدڭ؟»

شاکرد: «آ» طاوشینی»

معلم: «آنڭ آرتندن نیندی طاوش ئەیتدڭ؟»

شاکرد: «ز» طاوشینی.

معلم: «بر قیوراق شاکردینە خطاب قیلوب، یە محمود، سین بو طاوشلارنی رەتدن قوشوب ئەیت ئەلی!»

شاکرد: «آ آ آ ز ز ز»

معلم: «حسین، سین شول سوزنی تیزگنە ئەیت!

شاکرد: «آز»

معلم: «آز» دیگان سوزدە باری نیچە طاوش بولدی؟»

شاکرد: «ایکی طاوش»

معلم. «اوّلـگی طاوش نیندی؟»

شاکرد: «آ»

معلم: «ایکنچی طاوش نیندی؟»

شاکرد: «ز»

معلم: «ایکیسنی برگه قوشب ئه‌یتکاچ نیندی سوز بولا؟»

شاکرد: «آز» دیگان سوز.

بونك صوڭنده معلم «ز» طاوشی اورتاده بولغان «آزا» دیگان سوزنی آلوب مذکور ره‌وشچه طاوشلارغه آیرتدرور هم «ز» طاوشی باشده بولغان «زا» دیگان سوزنی آلوب، طاوشلارغه بولدروروده، شاکردلرینه ئه‌یتور:

معلم: «شاکردلر، بوکون بو سوزلردن باری نیچه تورلی طاوش بلدگز؟»

شاکرد: «ایکی تورلی»

معلم: «نیندای طاوشلار؟»

شاکرد: «آ هم ز، یاکه برسی آ، برسی ز طاوشی.»

معلم: «شاکردلر، سز حاضر قولاغکز بله‌ن ایکی تورلی طاوشنی آیراسز: برسی آ، ایکنچیسی ز، اما بو طاوشلارنی کتابدن کوز بله قارابده باشقه طاوشلاردن آیروب بولادر. مونه اول طاوشلار کتابده نیچك یازیلا، دیوب متحرك الفبادن (یاکه بولماسه الفبا کتابندن) آ ا ا هم ز ز حرفلرینی آلوب «آ» بوسی آ طاوشینك سوز باشنده آیروم یازیلا طورغان علامتی (حرفی)، «ا» بوسی آ تاوشینك سوز اورتاسنده، یاکه آخرنده آیروم یازیلا طورغان علامتی، «ا» بوسی آ طاوشینك قوشلوب یازیلا طورغان علامتی. «ز» بوسی ز طاوشینك یالغز یازیلا طورغان علامتی، «ز» بوسی ز طاوشینك قوشلوب یازیلا طورغان علامتی هم بولارنی هنوز نه‌رسه علامتلری ایکانلکلرن ئه‌یته ئه‌یته صنف طاقتاسینه‌ده یازار هم شاکردلرن طاقتا قاتینه چغاروب، شول حرفلرنی بوسی نیندی طاوشنك، بوسی نیندی طاوشنك علامتی دیوب صوری، صوری کوچرتوب یازدرور. شوندن صوڭ متحرك الفبادن مذکور حرفلرنی آلوب، شاکردلردن بره‌م، بره‌م صوراب چقغاننك صوڭنده، اوّل حرفلردن طاوشلارغه آیرتدورغان سوزلرنی ترکیب قیلوب اوقوتور هم الفبانك برنچی درسنده‌گی سوزلرنی اوقوتور. شونك ایله بو درس تمام بولور. اوگره‌تلگان طاوشلار هم آلارنك حرفلری شاکردلرنك خاطرلرنده قالسون اوچون، شاکردلرنك بو درس صوڭنده بولغان اوزلریگنه اشلی طورغان درسلرنده صنف طاقتاسندن، یاکه الفبا کتابلارندن شول حرفلرنی دفترلرینه یاکه طاش طاقتالارینه کوچرتوب یازدرور. (بو وقتده یازولارینك ماتورلغینه بیك نق قارالماس، بلکه حرفلرنی نیندی طاوشلارغه علامت ایکانچیلکلرن بلولرینه نق اعتبار ایتلور).

اوچنچی و دورتنچی الخ درسلرده‌ده اوّلگی درسلرده کورسه‌تلگان ترتیب اوزره سؤال وجواب طریقنچه اوتکان درسنی تکرار صوڭنده یاڭی درسکه کرشیلور. درس صاین برنیچه سوزنی گنه طاوشلارغه آیرتدوروده، یاکه طاوشلارنك باصقانچه و یازغانچه حرفلرینی کورسه‌توب، الفباده‌غی سوز وجمله‌لرنی اوقوتورغه طوتونور، یعنی الفبانك آخرینه طابا سوزلرنی طاوشلارغه بولدرورگه آز وقت صرف قیلوب، درسنك کوبره‌ك وقتن الفباده‌غی سوز وجمله‌لرنی اوقتورغه صرف قیلور. احتمال، الفبانك باشنده‌راق شاکردلر بوتون سوزنی بر یولی اوقورغه چیتونسنورلر، اول

وقتده سوزلرنی هنوز طاوشلارغه (حرفلرگه) آیرتدروب اوقوتورغه کیره‌ك. اما الفبانك آخرینه طابا سوزلرنی طاوشلارغه آیرتدورماینچه‌غنه اوقوتورغه با تدریج عادتلندرو تیوش بولادر.

الفبا اوقوتودن حاصل ایتلورگه تیوشلی بولغان مهم مقصود، بالالارنی بیگره‌ك اوقورغه ماسکه‌له‌ندرودر. لکن شولای ده بولسه، آڭلاب اوقوچیلقنی ده خاطردن چغارماسقه کیره‌ك. معلم بالالاردن هر بر سوز یاکه جمله‌نی اوقوتوب چغارتقاندن صوڭ اول سوزلر بر بر نه‌رسه‌نی می؟ یاخود آنك صفاتنمی، یاکه فعلنمی، آڭلاتقانلقلارن یاخشی‌تصور قیلا بلسونلر اوچون سؤاللر بیروب صوراشدرور.

بوقاریده سویله‌نوگه بنا‌ٔ طاوشلارنی اوقوتونك عمومی پلانی شوندن عبارت:

۱) اویره‌تله‌چك طاوشنی سوزدن آیرتدرو هم آیروم طاوشلاردن سوز ترکیب قیلدرو.

آ) معلم بونك اوچون اوّل اویره‌تله‌چك طاوش آخرنده بولغان سوزلر، صوڭره اورتاسنده هم آندن صوڭ باشنده بولغان سوزلرنی بالالارغه تقدیم ایته. بالالار شول طاوشنی آڭلاب تابالار هم بلگان طاوشلارندن سوز ترکیب قیلالر.

۲) طاوشنك باصمه علامتی (حرفی) ایله بلشدله‌ندرو.

آ) معلم بالالارغه باصمه حرفنی کورسه‌ته، بالالار تفتیش قیلوب قاریلار.

ب) بالالار شولوق حرفنی متحرك الفبادن یاکه الفبا کتابندن ازله‌ب طابالار.

۳) طاوشنك یازمه علامتی (حرفی) ایله بلشدلندرو.

آ) معلم حرفنی صنف طاقتاسینه آنك یازلو طریقن بیان قیلا قیلا یازار.

ب) بالالار شول حرفنی معلم یازغانغه اوخشاتورغه طرشوب دفترلرینه یاکه طاش طاقتالارینه کوچروب یازارلار.

ت) باصمه هم یازمه حرفنی چاغشدرو.

٤) سوزلرنی اوقوتو.

آ) متحرك الفبادن سوزلر ترکیب قیلدروب اوقوتو.

ب) الفبا کتابینده‌غی سوز وجمله‌لرنی اوقوتورغه کوچو.

مذکور پلان بله‌ن اوقوتونك شاکردلرنی با تدریج هم توغری مقصود- سوزلر اوقورغه آلوب بارغانلغی هم بالالارنك اوزلری اشله‌وچیلگه‌گه زور اورون بیرگانلگی آچق کورنوب طورا.

معلم بو پلان بیله اوقوتقانده آشغورغه تیوش توگل؛ خصوصا اوّلگی طاوشلارنی بیك آڭلاتوب اویره‌تورگه تیوش معلم باشده آشغوب، شونك آرقاسنده بالالار طاوشلارنی یاکه آلارنك علامتلرینی، یاکه آلاردن ایجك وسوزلر ترکیب قیلونی آچق آڭلی آلمای قالسه‌لار، اول وقتده اش بیك آقرن هم بیك ناچار بارور، هر آدومده شاکردلر چیتونلکلرگه اوچرارلار. معلم اوّلگی کونلرده طاوش اویره‌تو درسینه تخمینا بر ساعت وقت صرف قیلورغه تیوش. صوڭره، بالالار سوزلرنی طاوشلارغه بوله‌رگه هم طاوشلاردن سوزلر ترکیب قیلورغه توشنه باشلاغاچ، بو تمرینات‌ده آز راق وقت صرف قیلا باشلاب، درسنك کوبره‌ك وقتن سوز وجمله‌لر اوقوتوغه صرف قیلور.

آخری بار.

محی‌الدین قربانعلییف

تربیه.

۱۰ نچی نومردن صوك.

بالانك تیمپیراتوراسی.

یاش بالانك تەنن تربیه اینکانده آتا آناغه آنك تیمپیراتوراسینەده دقت ایتەرگه تیوشلی. چونکه، زور کشیلردەگی شیکللوك، تیمپیرا- تورانك عادی بولووی بالانك سلامت بولوون، یوقاری یا توبەن بولووی آنك صاوسزلغن کورسەتەدر. هر یاقدن سلامت بولغان بالانك تیمپیراتوراسی ۳۷ — ۳۷٫۵ آراسنده بولورغه تیوش. لکن باشدوق بالانك اعضاسنده اوزنده بولغان طبیعی یلی‌لقنی اشلەب چغارورلق قوّت وثبات بولمادیغندن طوغان کونلرنده بو تیمپیراتورانك بر قدر کیمووی حتی ۳۵ — ۳٤ که قدر توشووی ممکن. موندن آرتق کیموسەده بر نیچه عشر (بر غرادسنك اوندن بر نیچه ئلوشی) گنه کیمووی ممکن بولوب بوتون غرادس کیمووی یعنی ۳۳ که قالووی یارامی.

شونك ایله برگه الوغ کشیلردەگی کبك، تەن‌گه عارض بولا طورغان حاللرگه قاراب، بالانك‌ده تیمپیراتوراسنده آلماشنولار بولغالی. ایرته ایله ایك توبەن تیمپیراتوراده بولوب کیچ ایك یوقاری مرتبەسنده بولا.

بالانك تیمپیراتوراسینی اولچاگانده „میزان الحرارت" (یلی‌لقنی اولچی طورغان قورال) نی بالانك قولتق آستینه، تەنینه تییروب قویارغه ویومشاقغنه ایتوب باصوب اون مینوت مقدار طوتارغه تیوش. ممکن بولغانده باشدەرەق بالانك اسسی وصووقلغینی هر کون اولچه‌رگه کیرەك؛ بو اولچەو بالانك صاو بولوب بولماوینی بلور اوچون بردن بر یولدر.

شولایوق بالانك صولووی هم یورەك تیبووی‌ده صاو بولوب بولماوون کورسەتە طورغان علامتلردندر. یاڭا طوغان صاو بالا مینوتقه ٤۰ — ٤٤ صولو آلا، صوڭغه طابا بر یاشینه قدر ٤۰ — ۳۵ آراسنده، ایکنچی یلنده ۲۸ اوچنچی یلنده ۲۵؛ شولای ایتوب یلدن یل کیمی بارا وبالا ۱۵ که یتکانده صولو آلووی مینوتقه ۱۷ — ۲۰ آراسنده بولادر. بالانك مینوتقه نیچه صولو آلوون صنار اوچون ایك موافق وقت آنك طنچلانوب یوقلاغان وقتیدر.

یاش بالانك یورەگی بیك یش تیبوچەن بولا. صاو زور کشینك یورەگی مینوتقه ۷۰ مرتبه تیبکانده، یاڭا طوغان بالانك ۱۵۰ گه قدر، ایکی یاشندەگی بالانك ۱۲۰ گه قدر تیبەدر. یورەك تیبوون — پولیسن قاراوده، صولوون صناو کبی، کیچ یوقلاغان وقتنده موافقدر.

چونکه بالا اویاو بولغانده هیچ بر وقت طنچ طورا آلمی یا کوله یا اوینی، یاخود- یغلی؛ موندی وقتلارده آنك صولووی شولایوق یورەگی‌نك تیبوویده عادی بولمی، بلکه عادتدەگیدن ۲۰ — ۲۵ که قدر آرتادر.

بالا بولمەسی.

بالانك هر وقت طورا طورغان بولمەسی. اوی‌اچندەگی بولمەلرنك ایك زورسی بولورغه تیوش. بالا اوچون هوانی قدر کوب بولسه

شول قدر یاخشی. حفظ صحت اهللری بر بالا اوچون ٥ — ٦ مکعب صاژین هوا کیره‌ك دیلر. شونك ایله برگه تیوشلی اورنلارده — ته‌ره‌زه‌ده، میچده منفذلر (فورتوچکه) بیته‌رلك بولورغه تیوش. اگرده بولمه کچکنه بولسه بالانی ایکنچی بولمه‌گه چغاروب بالا بولمه‌سینك ایشك وته‌ره‌زه‌لرن آچوب هر کون بره‌ر مرتبه جیلله‌ندرورگه کیره‌ك بولا. بالانی هر وقت اوزی طورا طورغان بولمه‌ده یووندرو، قیبوندرو برده یارامی؛ چونکه هوا پارلانوب یووشلك (صیروست) ظاهر بولا، بو ایسه بالا اوچون ایك ضررلی بر نه‌رسه‌در. شولای وق بالا بولمه‌سینه اوزینك کیوم وچوپره‌کلرن کیبه‌رگه ئلودن بیك صاقلانورغه تیوش.

بالا بولمه‌سینك جهازی بیك عادی بولورغه تیوش، ته‌ره‌زه فه‌رده‌لرینده عادی پلاتنادن یاق یاقغه جییراوب قویا طورغانغنه بولورغه کیره‌ك قالون دراپیر وفکه‌لر هیچ یارامی.

بالا بولمه‌سنده ایك اعتبارغه آلونا طورغان نه‌رسه، آنك یلیلق مقداری هم یاقتیلغی‌در. یاڭا طوغان بالانك بولمه‌سی، بر هفته‌گه قدر ١٧ — ١٨ غرادسلار بولورغه تیوش، صوڭره آلطی هفته‌گه قدر ١٧ — ١٦ آرالارنده بولوب صوڭره ١٦ — ١٥ تیره‌سنده طوتارغه کیره‌ك. بالا اوچون یاقتیلق کوبمو بولسه‌ده ضرر ایتمی. اما یاقتیلغی آز بولغان بولمه‌ده، بالا نی قدر یاخشی تربیه ایتلسه‌ده ضعیف ویومشاق بولوب اوسه. بالا اوچون ایك یاخشی بولمه، ته‌ره‌زه‌لری جنوب شرقی (قویاش چغش ایله توشلك آراسی) غه یا ایسه جنوب غربی (قویاش باتوشی ایله توشلك آراسی) نه قاراغان بولمه‌در. طوغری توشلككه قاراغان بولمه، یاقتیلق جهتندن یاخشی بولسه‌ده جای کونلرنده قویاش توشو سببلی آرتق اسسی بولوون اعتبارغه آلغانده موافق توگلدر. تون یاغینه قاراغان بولمه ایسه بالا اوچون هیچ بر یاقدن مناسب توگل.

آخری بار.

تیوش سز ماقتاب خراب ایته‌لر.

بزنك تاتار عالمی عجب! مسلگنده ثباتی نی قدر آز بولسون، غیرت اجتهادنده نی قدر قصورلق قیلسون، یابشقان اشندن امید ایدلگان نتیجه‌نی کوتو مطلق آڭار عادت بولوب کیتمشدر. امید ایدلگان نتیجه‌نك حصولی اوچون، ثبات ایله اش کوروب آورلقلارغه تحمل برابرنك، کیم‌چیلك‌لرنی صاناب آلارنی بیبه‌ررگه حاضرلك کورو تیوشلگن آڭلاو ایکنچی درجه‌ده قالدرلمشدو.

حالبو، که انسان یابشقان اشنده فعاللکندن آرتق قدا قداچه‌لق مدحیه‌لرن آلده طوتسه، نتیجه‌سیده آنك قوری کوز بویاودن عبارت قالاچغی وشونك برابرنده خصوصی منفعت اوچون ملی فایده‌لر یوتولاچغی‌ده طبیعی‌در.

ریا، نفاق آخرت اعمالن بوزوب نی قدر اشدن چغارسه، دنیا اشنده‌ده انسانك آقتق غیرتن صرف قیلماوی. ملت اسمندن شخصی فایده‌لر ازله‌وی شول درجه مهلك وشول درجه اشنك

اهمیتن بتورمک‌ده‌در. درست، ریا ایله قیلغان آخرة اعمالی اوچونده انسان دنیادوق بر نوع مأجور قالوب ئلله‌نیدی‌صوری‌قورتلق درجه‌لرینه ایرشسه‌ده، ئلله‌نیدی‌ایشانلق اسم‌لری ایله ایله‌نه‌سنه عمیالرنی جیسه‌ده، بو هیچ بر عمل‌نڭ نیدی بولسه‌ده بر نتیجه‌سز قالمادیغینڭ ثمره سیگنه‌در. مونده مطلوب بولغان نتیجه‌گه، رضا رحمانی‌غه ایرشو یوقدر. شونڭ کبی دنیا اشنده، اصلی نرسه‌لرنی ایسکوستۆبننای‌لار ایله آلشدروب، انسان کوب وقتده‌مرادینه ایرشکان کبی بولسه‌ده، مقصودی کسه طوتورمق ایکان اول آنی کورسه‌ده، لکن ملی امیدلر یوغالوب، مگلر چه کشینڭ اینتیریسی بر کشی فایده‌سینه قربان بولوب کیتمه‌کده‌در.

مینم‌سویلی‌طورغان‌سوزلر مکتب حقنده‌در.

اصول جدیده فلاگی کوتارلگان کوب مکتب‌لرنڭده اسم ایله‌گنه اش کیچردکاری، عمومنڭ ملی امیدینه توگل، بلکه آنی اداره ایتوچیلر مقصدن‌اوتاب آلارنڭ کسه‌لرینه‌خدمت‌ایتوب شخصی‌فایده‌لارنی چوپان بولدزی ایتولری قزغانچ حال‌لردندر. البته مین، آقتق صولوش‌لارن آلوب عمرلرندن امید اوزگان قزغانچ مکتب‌لرنی توگل، بلکه معین کیلورلری‌بار هم وقف‌لردن ئلوشلی مکتب‌لر حقنده سیلامکده‌من. لکن تأسف! شخصیت‌دن قورقدغم‌غنه اسم‌لرن یاشرن قالدررغه مجبور قیلماقده‌در.

بعض مکتب‌لر بار، که مادی جهتلری مکمل تأمین ایتلگان کوب راسخودلار ایله تربیه ایتوله اما اچلرنده شول راسخودلارغه نسبتاً هیچ بر اساسلی معلومات ونیگزلی تربیه بیرلمی شولایده بولسه قدا قداچه‌لق سایه‌سنده شول مکتبلر ماقتالا. آنڭ حقنده امتحان مدحیه‌لری تارتیلادر.

مکتبده‌گی بالالار کیله‌چکده معیشت آغومنه قارشو صوغشقه حاضرله‌نوچی اقتصادی عسکرلردر. بنأً علیه سیاسی معلم‌لر عسکر تعلیمینه نی درجه اهمیت بیرسه‌لر، مکتبده‌گی بالالار تعلیمینه آندن کیم توگل اهمیت بیرمك ضروریدر. سیاسی عسکرنڭ صوغش صفنده ثباتی هم شأننه لایق قورال‌نی استعمالده مهارتی نی قدر لازم بولسه، مکتبده‌گی بالالرنڭده کیله‌چکده اقتصادی صوغش صفلارنده اش کورر اوچون تام حاضرلکاری‌ده شوندن کیم توگل اهمیتلی‌در. سیاسی صوغش صفنده، غلبه اوچون تام برلك هم دشماننی آکلاشلماسلق حالگه کیترر اوچون حیله‌گه سلوك نی قدر فایدالی وشونڭ برابرنده دشماننڭ حالندن خبردار بولوب طورمق نی قدر ضرور بولسه، اقتصادی صوغش‌ده‌ده معیشت آغومنه غلبه اوچون زمانه معرفتی ایله اتفاق یاصاب، طبیعت‌که حیله قیلمق اوچون آنڭ قویغان قانونلارینه قوتلرینه بوی صونوب اوزحقوقکنی اوزنڭ تدبیر قیلور قدر قوه‌گه مالك بولمق شول قدر لازم‌در.

بولار ایسه ترتیبلی اوقتوغه کامل معناسی ایله اهمیت بیرگانده‌گنه، امتحان‌نیده سؤ استعمال قیلماغانلقغنه میسر بولاچق شیلردندر. قالشیؤی آقچه‌لار بره‌ونڭ کسه‌سن طوتورورغه خدمت‌قیلسه‌لرده کوب وقتده ملت بالالارینڭ سعادتن یوتا کیلمه‌کده‌در. جریده‌لر آرقلی یالغان مدحیه‌لر ایله کوز بویاوی یاساوده،

مدیر افندیلرنڭ شخصلرینه خدمت كورسه‌تسه‌-
لرده ملت بالالارینڭ استقبالن یمروب تاشلا-
ماقده‌در.

شونڭ اوچنده مین مادی یافلاری تأمین ایتكان مكتبلرنڭ باشینه اوطوروچی مدیر افندیلرگه اوزلرینڭ منفعت شخصیه‌لرن ملت بالالاری فائده‌سندن آلغا قویماولارن و آلارغه یاقین طورغان كشیلرنڭده قداچه‌لق ایله ماقتاب ملتكه خیانت ایتمه‌ولرن بلكه هیچ خاطر صافلامایچه طوغری ئه‌یتولرن اوتنوب سوزمنی بتره‌م.

آخوند المسعودی.

اداره‌گه مكتوب.

(مكتب‌می اشقولامی)

كوبدن توگل ملی مطبوعاتبزده بزگه مكتب‌می، اشقولامی آرتقلق مسئله‌سی كیلوب چقدی. قایسی بره‌وی ملی مكتبنی و قایسیسی روسچه ـ تاتارچه مكتبلرنی تله‌كگه یعنی یاش عنصرنی تربیه‌له‌و و ترقی‌غه آیاق باصوغه موافق طابدیلار.

بزنكچه ترقی‌غه آیاق باصو بولغان ابتدائی تعلیم‌نڭ آنا تلنده بولووی پیداغوغیا فنینڭ ایڭ بیوك شرطی‌در. قایسی‌غنه ملت پیداغوغلارینڭ اثرن آلسه‌ڭده اوقوتونڭ آنا تلنده بولوون كیره‌ك صانیلار، هم شولای ایته‌لرده، مثلا یاش عنصرنی تربیه‌له‌و آرقاسنده بیرنڭ كوب پچماقلارینه خواجه‌لق سورگان هم شونی ایدیئال ایتكان انگلیز ملتی اسمنده‌گی بیوك بریتانیه خلقینڭ ایرلاندیه آطاونده طوروچیلری بزده‌گی تاتار قرغز شیوه‌سی حدلیگنه تلده باشقه‌لقلاری بولسه‌ده ابتدائی تعلیم‌نی آنا تلنده دوام ایتدره‌لر. شولای بولغاچ بز تله‌سه‌ك بر سوزده روسچه قاتناشدرمی سویله‌رگه حالبزدن كیلگانده، فنگه خلاف صورتده، اوقونڭ الفباسن اویره‌نو اوچون‌ه چیت تلده‌گی مكتبكه آتولسه‌ق‌نی بولاچق. درست حاضرگی ملی مكتبلر بزده مقصدقه موافق بولوب دوام ایتمیلر هم آلای بولولاریده امیدسز توسلی. ئه‌لله‌نیندای ئه‌لله نیندای مانعلرده كوب. آلایده اوزبز تله‌ب مونه حدلی تاتارلغبزنی صاقلاب كیلگان و صاقلایه‌چق مكتبلر بزدن قول سلتنه‌ب قاچقانچه آلارنی ملی ترگا-گبزنڭ هوا و آزق درجه‌سنه كیره‌گی صاناب حاضرگی بتوگه یوز طوتقان بوللارندن چغاررغه، آلارنی مقدس ملی بورتلر بز دیه بلورگه تیوشبز. ملت حاكمه‌روس ملتی بولغاچ روس تلی، روس مدنیتی بله طانشمایچه یاشاو بزگه ممكن‌ده توگل. تاتار بولغاچ كچكنه گنه بولسه‌ده تاتار مدنیتی اسمنه‌گی بر نرسه بولماسه تاتار بولوب یاشاوده امكان خارجنده. بو ایكی قارانغی بولدن بر اورتا یولنی صایلاب آلسه‌ق، شول چاقده‌غنه بزگه آیروم تاتار ملتی اسمنه روسیه‌نڭ غراژدانلاری بولوب یاشاو ممكن بولاچق.

شونك اوچونده مین ملی مکتبلر بزنك مادی جهتلرن، معلم ومعلمه‌لر یتشدرونی روسلرنك چیرکاو مکتبلر یچه دوخوقنی صابرانیه قول آستنده بولسه‌ده بوتون تاتار مکتبلرینه باش بر ملی اداره یاصاب ملی مکتبلر بزنی بر نقطه‌غه جیارغه‌هم نیچه محله‌گه برگنه بولسه‌ده مکمل بر آنا تلی مکتبلرنی دوام ایتدررگه طرشوغه کیره‌ك دیه‌سم کیله.

اوچیتل طاهر محمودف.

سمبرده قزلار مکتبی.

سمبرده ۱۹۰۸ نچی سنه‌ده حسن افندی آقچورین طرفندن قزلارغه مخصوص بر مکتب آچلغان ایدی. اول وقت مکتب‌نك اوزینه مخصوص بناسی یوق، فقط اجراغه آلونغان قوارتیرده‌غنه اوقوتیلا ایدی. بو مکتب کچکنه‌گنه بولوب آچلسه‌ده یاخشی اوقوتو ومعلمه نفیسه خانم‌نك اجتهادی سایه‌سنده سمبر خلقی آراسنده بیك تیز اعتبارغه کروب، سمبر معتبرانلارینك بالالاری همه‌سیده شول مکتبکه آغیلا باشلادیلار. صوکره بو مکتب‌نك مصارفینی حسن افندی‌دن طوتدرونی اوکفایسز طابوب بارلق راسخودینی سراج‌الدین آغا باختییف ایله کریم افندی آبوشایف اوز اوستلرینه آلدیلار وشولای ایتوب ایکی اوچ یل بو مکتب آلار تربیه‌سنده کیلدی.

ایندی صوکغی یللارده مکتب‌ده اوقوچی بالالار کوندن کون آرتوب خصوصی کوارتیرغنه تار بولا واوزینه مخصوص بر بناغه احتیاج بارلغی سیزلگاندن سیزله باردی. عاقبت اوشبو سنه جای باشندن صالا باشلاب زور بر مکتب بناسی وجودکه کیترلدی. مکتب بناسینه جمعیت خیریه بر مك، آبوشایف ایکی مك، سراج‌الدین باختییف جنابلری اوچ مكدن آرتغراق اعانه ایتدیلر. مکتب‌نی وجودکه کیتروگه ابراهیم افندی آقچورین نك وبناسینی قاراب صالدرور اوچون صایلانغان بیش کشی‌نکده زور خدمتلری تیدی. دیمك مکتب‌نك بناسی بولدی. فقط مکتب‌نك بناسی ایله گنه اش بتمی، مکتب‌نك بناسی نی قدر اهمیتلی بولسه اچی آندنده اهمیتلیره‌کدر. ایندی مکتب‌نك بناسینی وجودکه چغاروغه مال‌لاری وخدمتلری ایله یاردم ایتکان ذوات کرامغه تشکرمنی عرض ایتو ایله برابر مکتب‌نك اچکی یاغنده التفاتسز قالدرماولارینی اوتنوب سوزمنی بترم.

راضیه بنت سیف‌الدین سراج‌الدینوا.

تصحیح: ۱۰ نچی سانده ۋامبری‌نك اثرلری صانالغانده قایسی کتابلارنك اسملری یا گلش باصلغان. اوشبو ره‌وشچه توزه‌توب اوقورغه کیره‌ك:
Tschagataishe Sprahstudin; Vigurische Sprachmonuniente; Schïbamade; Seitschrift der Deutsch. Margenland. Gesell.

مسئول محرر: شهاب احمدف.
ناشری: "صباح" کتبخانه‌سی.